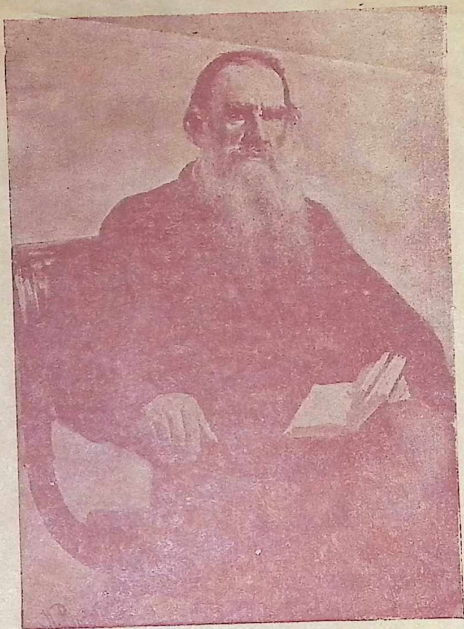

278692

Л. Н. ТОЛСТОЙ

Кавказд кел
бӕргдсн кӱн

ХАЛЬМГ ГОСИЗДАТ

ЭЛСТ—1939

65616

19523

Л. Н. ТОЛСТОИ

КАВКАЗД КЕЛ
БÄРГДСН КÛН

65-6/18

ХАЛЬМГ ГОСИЗДАТ — 1939

278692

Орчунсь — Шалвра Гаря.
Редакторнь — Леджнй Церн.
Техредакторнь — А. Киселев.
Корректорнь — Ошилов Т.
Сдано в набор 15/V 1939 г.
Подписано к печати 3/VI 1939 г.
Формат бумаги 60×92¹/₁₆
Печатный л. 1¹/₂ Бум. л. 3/4
Количество знаков в печатном листе 66,560
Тираж 3000+150 Заказ № 993
Уполн. Главлита М. Ц. — № 286
Типография № 1 НКМП, г. Элиста

Кавказд офицер болдж нег барин (зерг) цергджалә. Түүнә нернь Жилин билә. Нег дакдж түүнд гертәснь бичг ирв. Көгшн экнь түүнд: „Көгшрәд бәәвв. Укхиннь өмн энъкр көвүгъән үзх санатав. Ирәд нанд бийән үзүләд, цогцим бәрчкәд, цааранднь бурхна залсар хәрү церглгъндән чигн од. Би чамд ухата, өлг-әдтә сән гидг нег күүк олвв. Дурлад бәәснәс цааран хамцад, нам гертән үлдәд чигн бә“—гидж бичдж.

„Эннь чигн йорта: эмгн муурад бәәдж, тиигджә-гъәд үзлцл уга бәәхлә яяхв, йовлгъта, кемрджән күүкн таасгдад бәәснәс цааран гер чигн авад оркдж болна,“—гидж Жилин дотран ухалв.

Полковникүр одад, сулдхвр авад, үүрмүдтәгъән мендлдж авад, йовх болад бедрв.

Тиикд Кавказд дән болджала. Сөөгъәр чигн, өдрәр чигн хаалгъар йовдг аргъ уга билә. Шивәгъәсн әрвдджго уухнд орсмудас күн гарч одхла, тедниг манъгъдуд бәрдж авад алчкдмн, эс гихлә уулур авад ордж одцхадмн. Тегәд тер учрар, игәлән-тигәлән йовсн улсиг долан хонгт хойр дакдж шивәгъәс шивә күртл күргүлин салдсмуд күргдмн. Өмн ар хойртнь күргүлин салдсмуд йовхла, дунднь күргүлдж йовх әмтн йовдмн.

Зуна цаг билә. Орүн өрлә обозмуд (ацас) шивән ца цуглрцхадж, күргүлин салдсмуд гарч ирлдәд, көндрәд гарад бәәцхәв. Жилин бийнь мөртә, хамг юмста тергнь обозд йовла.

Үд кецәдж одв, обоз зуг хаалгъиннь өрәлинь авв. Тоорм, ганъ-халун, нарн гурвнд шаргдад бәәсн бийнь, сүүдрлдг газр уга. Нүцкн тег—хаалгъд нег модн чигн, нег өндр өвсн чигн уга...

Жилин түрүләд гарчкад, обоз күцдж ирхиг күләгъәд зогсв. Сонъсад бәәхинь ард рожк наадад бәәв—

тиигхлärн дакад зогсхмн болдж гарв. „Салдсмуд угагъар ганцарн йовхнь ягъдмб? Мөрн сән, кемрджән манъгъдуд деерäгъяр дävрäd ордж одсн цагтан—зулад гарч одхв. Äли бäгий?“—гидж Жилин ухалв.

Зогсад ухалад бäәнä. Тиигджätлнь түүнүр мортä, буута, Костылин гидг талдан офицер ирчкäd: „Жилин, хоюрн йовий. Гесм öлсäd, нам деернь халун болад чинäm алдрад тесдж ядджанав. Мини киилгиг нам мошкдж болхмн“ гидж келв. Костылин ик күнд, бөдүн күн, бäәнс бийнь минчигъäd уладж оч, көлсн гидг мел асхрад бäәнä. Жилин невчк ухалджагъад:

— Буутн сумлатай тегäd?—гидж сурв.

— Сумлата.

— Не тиигхлä йовий. Зуг нег-негнäсн салхмн биш-гидж бооцкхмн.

Йовдж йовсн хаалгъарн уралан гарад йовцхав. Тегäd йовн йовдж хоюрн күүндäd энд-тендän хälälдäd йовна. Эргмдän зөвär холд юмн үзгдхш.

Тег чиллгънлä, дарунь хойр уулин хоорндк нәрхн хаалгъар йовх болдж гарв.

— Эчнь уул деер гарад хäläдж йовх кергтä, тиигджäгъад генткн уул гатцас дävрсн бийнь үзхн угач,—гидж Жилин келв.

— Югъинь хälәнäч? Öмәрән йовхмн гисн Костылинä үгинь сонъсл уга,—чи дор зогсджа, би деешән гарад ирсв,—гидж Жилин келн, öдän гархлань, цань десятин шаху газрт 30-д манъгъдуд үзгдв. Тедниг үзчкäd мөрән эргүлхләнь, теднь Жилиниг бас үзн бийärн дор ормасн довтлн йовдж, буугъан герäснь татад авллад йовцхана. Жилин мөрән үкн гүүдлärнь тävчкäd, довтлн йовдж Костылинүр:

— Шулун буугъан гаргъ,—гигъад хäакрн, дотран—йир тенъгр ääлдг, үүнäs торч гарсн хөөн болх билä. Эн мөрм бүдрхлä болад бääсм тер. Буугъан күрч авхнь бийän теднд öгхн уга билäv —гидж ухалад йовна.

Костылин күлädжäсн ормасн, манъгъдудиг үзн бийärн, мөрнәннь бääсн гүүдлärнь хәрү шивäгъән хälälгъад довтлв. Мөрнәннь хойр хävргъинь ташмгар селн шавлад йовна. Тоормд зуг мөрн сүүлән ягъдж шарвадулдж йовхнь үзгднä.

Жилин зөвәр муудан ордж йовна. Бу әрлсн, ганцхн чашкар юмн болдж өгш уга. Йирл зулдж гархар салдс-муд талан мөрән тәрвәлгәд йовна. Генткн бийинь зургъан манъгъд тордад кӱбдж йовхинь ўзв. Жилинә ундж йовсн мөрнъ зөвәр сән, болв теднә ундж йовсн мӱрднъ тӱўнәгъәс даву, дакад деернъ тордад довтлдж йовцхана.

Аминь татад, хәрү эргүлхәр седхлә, халдж одсндан күч өгл уга, теднүр авад орад йовна. Хәләхнъ бий талнъ бор мӱртә, шар сахлта нег манъгъд өбрәд аашна.

„Эднә әәлинь йирин меджәнәв. Намаг әмдәр бәрдж авсн цагтан, авч одад нүкн дотр бәәлгъджәгъәд, малә, шилвүрәр гүвдхмн. Әмдәр эднд бәргддж өгдг болхинь“ —гидж Жилин дотран ухалв.

Жилин ик биш нургъта болсн бийнъ, зөвәр зӱрмг күн. Чашкан татдж авн, шар сахлта манъгъд тал мӱрән залн йовдж: „Мӱрәнн дәврүләд унъгъанав“ —гидж ухалв.

Жилиниг довтла йовтлнъ, ардаснъ хагъад, мӱрднъ сум тусхав. Довтлдж йовсн шүрүгъәрн унсн мӱрн Жилинә кӱлинь доран дарв.

Нег манъгъд мӱрнүр өбрддж ирәд, әмәлинь авв. Мӱрн мел трисләд бәәнә. Тер манъгъд ханджалан гаргъдж авад, мӱрнә цар мӱӱрсинь керчәд оркв. Мӱрнә хоолнъ шиигәд, махмуднъ чичрәд, ур гарад бәәв.

Жилинә мӱрнә зер-зевинь манъгъдуд тәәләд авчкцхав. Шар сахлта манъгъднъ мӱрн деерән гарад мордчкв, хаджудкснъ Жилиниг одакин өмн әмәл деер мордулад, бичә унтха гигъәд бүсәснъ суар манъгъд тал татчкад, уулмудар авад ордж одцхав.

Уулас уулмуд гатлад зөвәр йовчкад, нег гатлгъ гатлад, хаалгъд орад, цекәгъәр йовцхав.

Жилин тер газриг хәләдж темдглхәр седсн бийнъ нүднъ цусар нааклдж одсн болн эргдж юм хәләдж болш уган учрар, темдгдж чадсн уга.

Өр цәәлгәд бәәв. Бас нег гол гатлад, чолун уулур гархла, генткн утана ўнр гарад, нохан дун сонъсглад бәәв.

Ўўт-тўўт кўргл уга манъгъдудин аулд¹⁾ кўрч ирввдн. Манъгъдуд цугъар мўрдәсн буулдв. Жилиниг бичкн манъгъд кўвўд ўзчкәд хәәкрлдәд, байрлад, эргўлджд авад, чолугъар шивәд алн алдад бәәв.

Нег манъгъд кўвўдиг кўөчкәд, Жилиниг мўрнәс буулгъад, кўдлмшчән дуудв. Ганцхн киилгтә, зовәр махта-шөлтә ногаец²⁾ ирв. Киилгнь шуурха, чееджнь мел ил. Манъгъд, тер кўўнд нег юм заагъад, ўг келв.

Кўдләч кўн колодк (кев) авч ирв: тернь хойр тўмр тўөлг суулгъчксн хойр хар модн, нег тўмр тўөлгтнь бўтү болсн оньс бәәнә. Жилинә уягъинь тәәләд колодк (кев) зўўгъад, сара тал авч одчкад, тўүнүр тўлкдж орулад, ўўдинь оньслчкв. Жилин хонъргт (отг) деер унв. Невчк кевтджәгъад, харнъгъуд гарарн иләд, джўөлн газр хәәдж авад кевтв.

II

Жилин сөөннь дуусн гилтә унтсн уга. Сө ахр билә. Хәләгъад бәәхнь—гегәрәд цәәгъад бәәв.

Бәәсн сара дотрасн хәләхинь: уулин беләр хаалгъ гарч йовна, барун бийднь манъгъд гер, тўүнә өөр хойр модн ургъсн бәәнә. Герин сўўдрт нег хар ноха кевтнә, нег яман ишктәгъән сўўлән нааран-цааран хойр шарвадулад йовадл йовна. Уулин кўвәгъәс гарч йовх цоохр кийлгтә, тиим шалврта болн госта, толгъагъан кавтагъар бўркксн, толгъа деерән устә хала донджг бәрсн баахн манъгъд кўўкд кў ўзнә. Далан кўндәгъад нааран-цааран хойр матин йовдж, ганцхн киилгтә, халцха толгъата кўвў гартаснь кўтлдж йовна. Одак кўўкд кўўг герт ирәд орлгънлань, торгън бишмўдтә, бўсдән ханджал зўўсн, хонъглднъгәр башмг өмссн өцклдўрк шар сахлта манъгъд гарч ирв. Толгъа деерән гедргәнднь цокад кевтўлчкн өндр хар сагсг махлата. Гарч ирәд, бәәсн бийән ясад, сахл-өргән иләд зогсв. Невчкн зуур бәәджәгъад, кўдлмшчдән нег юм закчкад, бийнь әлдәрән оч йовхнь медгдхш, эргәд йовдж одв.

Жилин ундасад, хоолнь хагсад бәәв, нам хәләхәр чигн ирх ягъна эднчнь—гидж дотран санв. Чинънхинь сара

1. Аул—манъгъд хотн.

2. Ногайцир—кавказск нег келн әмтн.

тӕӕлӕд бӕӕв. Шар манъгъд ордж ирв, тӕӕнлӕ хамдан тӕӕнд орхнъ маштг, хар манъгъд ирв. Нӕднъ йир хар, ӕвр хурц, халхнъ улан, хусчксн ӕвтӕкн сахлта, инӕмгслсн байрта чирӕтӕ, мел мусг-мусг гигъӕд бӕӕнӕ. Хар манъгъдиннъ хувцн наадкиндӕн орхнъ деер, кӕсмлӕтӕ ценъкр торгън бӕшмӕдтӕ, бӕсдӕн цагъан мӕнъгн ик ханджал зӕӕдж, тер мет цагъан мӕнъгӕр бӕслӕд орксн сатьяновыи улан башмгта, нимгн башмг деерӕн бас нег зузан башмгта, ӕндр цагъан сагсг махлата.

Шар манъгъд ордж ирӕд, нег юм келв, негл керлдж бӕӕх юмн мет. Ӕӕднӕ деерк ӕрк тӕшӕд зогсчкад, ханджалан кӕндӕн бӕӕдж, Жилин тал чон метӕр му нӕдӕр дорагъар хӕлӕгъӕд бӕӕнӕ. Харнъ йир шулун-дулун, негл пружитӕ юмншнъ йовна. Жилин тал ӕӕрддж ирӕд, йовгън суучкад, аралдад бӕӕнӕ; тиигджӕгъӕд ӕэминъ цокчкад, тӕрг-тӕргӕр ӕврӕгъӕрн ӕг келӕд, нӕдӕн чирмӕд, келӕн шалджнънулад: „Корош урус! Корош урус!“ гигъӕд давтад бӕӕнӕ.

Жилин цур юм медсн уга, зуг: „уух ус, уух ус ӕгтн!“ г и д ж келв. Хар манъгъд данъ инӕгъӕд бӕӕнӕ. „Корош урус“ гигъӕд мел ӕврӕгъӕрн келӕд бӕӕнӕ.

Уух ус ӕгтхӕ гигъӕд, Жилин урларн болн гарарн докъя ӕгв. Хар манъгъд медӕд инӕчкад, ӕӕдӕр шагъагъад, „Дина!“ гигъӕд, нег юм дуудад оркв.

Нӕрхн ӕццн, арвн гурв кӕрсн дӕнъгӕ кӕӕкн гӕӕдж ирв, чирӕ зӕснъ мел хар манъгъдин бӕӕдлтӕ. Нӕднъ бас йир цевр, хар, чирӕнъ сӕӕхн. Ценъкр бӕстӕ, у ханцта, бӕс уга ут киилгтӕ. Хорма, чеедж болн ханцинъ улан юмар кӕвӕлӕд оркдж. Кӕл талнъ шалвр болн бичкн башмг ӕзгднӕ, тер бичкн башмг деерӕн ӕндр давхргта башмг ӕмсдж, кӕзӕндӕн ӕрӕл арслнъга таальврмуд келӕд зӕӕгъӕд оркдж. Толгъанъ ил, кӕкльн хар, кӕкльдӕн ленттӕ, лентднъ хӕӕлӕд цутхчксн дала цагъан мӕнъгн болн арслнъга таальвр хадата.

Тӕӕнд ӕцкнъ нег юм закв. Гӕӕдж одчкад, хӕрӕ ирхлӕрн хала домб авч ирв. Ус ӕгчкад, бийнъ йовгън суув; тиигхлӕрн тӕӕндӕн бӕгчигъӕд, хойр ӕэмнъ ӕвдгӕснъ дор ордж одв. Негл анъ хӕлӕджӕх кевтӕгъӕр, Жилиниг ус ягъдж ууджахинъ ширтдж хӕлӕгъӕд сууна.

Жилиниг донджгинь хәрү өгхләнь, күүкн яман кевтәгъәр түдүхнд өсрәд одхләнь, эцкиннь бийнь инәв. Түнгиг эцкнь дакад нег юмн тал йовулчкв. Донджган авчкад, гүүггәд йовдж одла, нег төгрүг доск деер давсн угагъар болгъсн гуир авч ирчкәд, дакад суув; түүндән бөгчиггәд дже гидж одчкад, нүдән авл уга тунь хәләггәд бәәнә.

Манъгъдуд үүд оньслчкад, йовдж одцхав.

Невчк бәәджәггәд Жилинүр ногаец күрч ирчкәд:

—Айда! хозяин, айда!—гидж келв.

Бас орсагъар медхш. Зуг нег тал йовтха гидж келдјәхинь Жилин медв.

Жилин цевтәггән гарад йовв, кәл догълад йовдж болхш, кәлиг мел хәвргъшән татад йовна. Жилин ногайцин ардас гарв. Хәләхинь: манъгъд хотн, арвад шаху гер болн башнъта теднә хурл бәәнә.

Нег герин өөр, цулвраснь кәвүд бәрсн, эмәлтә гурвн мөрн зогсдјана. Гертәс харвр онъгтә нег манъгъд гарч ирәд, Жилиниг бийүрн ирчкә гиггәд гаран дайлв. Бийнь мел инәггәд бәәнә, мел эврәггәрн үг келн йовдж үүднүр ордж одв. Жилин герүр орв. Зөвәр сән гер, эрсинь мокар гилилггәд шалдад оркдж. Омн эрсднь цоохр гадрумдта бул кәнджлмүд хуралгъата, бөөрәрн үнтә кевсмүд өлгәтә, кевсмүд деер цаггән мөнъгәр сармлад орксн бүс, пистүлмүд, чашкс бәәнә. Нег эрсднь өндрәрн полла әдл бичкәхән беш бәәнә. Тогшнъ цевр газр поолта, өмнк шуггунь бүклдән ишкәггәр делгәтә, ишкә деер кевсмүд делгәтә, кевсмүд деер бул дермүд бәәнә. Кевсмүд деер неджәггәд башмгудта хар, шар болн нань чигн хойр гурвн манъгъдуд сууцхана. Цугтан нурггндан бул дер түшгтә, теднә өмн доск деер сөгин бүләнг, аагъ дотрнъ тосн, домбд буза-манъгъд пиив бәәнә. Хотан гарарн идчхәнә, гарнъ мел тосн.

Хар манъгъд өсрәд босдж ирәд, Жилиниг кевс деер биш, түдүхнд, нүцкн газр деер суулггътха гичкәд, бийнь хәрү кевс деерән гарад, гиичнрән бүләнгәр болн бузагъар тоов. Көдләч күнь—Жилиниг суулггътха гисн газртнъ суулггъчкад, бийнь деерк башмган тәәләд, нань чигн башмгуд бәәсн газрт үүднә өөр зерглүләд тәвчкәд,

бийнь ишкә деер гарад эздүд тал өөрдәд суучкад, тедн ягъдж хот идджәхинь хәләгъәд, шүлсән зальгад бәәв.

Манъгъдуд бүләнгән идәд дуусцхав; басл одак күү-кн мет киилгтә болн шалврта, толгъань алчурар бүркәтә манъгъд гергн ордж ирв. Тос, бүләнгинь хурачкад, зөвәр сән гадр хүүвнъ хойр авч ирв.

Манъгъдуд гаран угъалдв, дакад гаран намчлад дөрвн үзгтән үләчкәд, ном умщцхав. Түүнәсн хоорндан эврәгъәрн күүндчкәд, негнь Жилин тал эргәд орсагъар келв.

— Чамаг Кази-Мугамел бәрдж,—гигъәд, бийнь шар манъгъдур заав, тегәд чамаг Абдул-Муратд өгч гигъәд, хар манъгъдур заав. Ода чини эзн Абдул-Мурат.

Жилин тагчг.

Абдул-Мурат экләд келв, тегәд мел Жилиниг заа-гъад бәәнә; бийнь инән бәәдж: „Солдат урус, корошо урус“—гигъәд, давтад бәәнә.

Орчулач Жилин тал хәләджәгъәд:

— Эн кун чамаг гер талан бичг бичдж бийән хулддж авх өглгъ мөнъг авхул, мөнъгн ирхлә сулдхч гидж келнә —гив.

Жилин ухалджагъад:

— Ямр ик мөнъг энтн сурджана?—гив. Тиигхләнн манъгъдуд хоорндан күүндджәгъәд, орчулачнь:

— Гурвн минъгън арслнъ-гив.

— Уга, тиим юм би өгч чадш угав—гидж, Жилин келв.

Абдул өсрәд босдж ирәд, Жилиниг медх гидж сан-джанал бәәдлнъ, гаран дайлад, нег юм келәд бәәнә. Орчулач:

— Чи тегәд кедү өгчәнәч?—гидж келв.

Жилин ухалджагъад:

— Тавн зун арслнъ.

— Эзд тавн зун арслнъга өглгъ багъ. Гурвн минъ-гън арслнъгас тату авч тәвдж болшго. Эс гихләнн нүкнд суулгъчкад, маләдәд бәәх.

„Я, аямәд бәәх дутм эднч давад, улм му болх“ гидж, Жилин ухалчкад:

— Кемрджән энчн намаг аәлгъхәр седджәхлә, нег чигн

деншг өгшгов, нам бичг чигн бичшгов гидж, чи өөрк-
дән кел—гив.

Орчулачнь тедндән күргәд келхлә, дакад эврәгъярн
келәд гарцхав.

Зөвәр удан ду гарлдчкад, хар манъгъднь өсрдж
босад, Жилинүр ирв.

—Урус джигит, джигит урус!—гидж тер келв.

Джигит гиснь теднәгъяр „әвртә күн“ гисн үг. Бийнь
мел инәгъәд бәәнә; тиигджәгъәд орчулачд нег юм келв.

—Минъгънарслнь өг—гидж орчулачнь келв.

—Тавн зун арслнъгас үлү өгшгов. Алхла нам төрүц
юм авшгот—гидж Жилин үгән давтв.

Манъгъдуд хоорндан күүндджәгъәд, көдләчән нег
юмнд зарчкад, бийсь нег Жилин тал хәләгъәд, нег
үүдн тал хәләгъәд бәәцхәнә. Көдләч күрч ирв, түүнә
ардас шуурха хувцта, көл-нүцкн бас кевтә нег бөдүн
күн аашна. Жилин Костылиниг тәнчкәд, чочад одв.
Костылиниг бас бәрәд авчкдж. Хойрагъинь зерглүләд
суулгъчкв. Тер хойраг хоорндан күүндхлән, манъгъдуд
тагчг хәләгъәд бәәцхәнә. Жилин ягъад бәргдсән келв;
мөрм зогсад, бум цәклгъ авдган уурад муурхлам, эн
Абдул күцдж ирәд, намаг бәрдж авв—гидж Костылин
келв.

Абдул өсрәд босдж ирәд, Костылин тал зааджагъад,
нег юм келв. Орчулачнь: Ода та хойр нег эзнә болджан-
нат, түрүлдж өглгъ өгснь түрүн сулдх—гидж, орчулдж
келв.

Жилин тал хәләджәгъәд:—Чи мел уурлад бәәнәч,
эн чини үүрчнь номгън күн; тавн минъгън арслнь
илгәтхә гигъәд, гер талан бичг бичдж оркв, теднь илгә-
гъәд чигн бәәхмн, ода эн күүг сән хотд бәәлгъх, гундах
чигн уга—гидж келв.

—Үр ягъна-кегнә бийнь медг, эн байн чигн биз, би
байн бишв. Түрүн келсн деерән би дакдж немш угав.
Алхла алг, болв танд олз уга болх, тавн зуунас үлү
илгәтхә гидж би бичш угав—гидж Жилин келв.

Цугъар тагчг. Генткн Абдул өсрдж босад, хәәрцг
авад, дотраснь үзг, тасрха цаас болн бек авад, Жилинд
өгәд, ээминь цокчкад, „бич“ гидж үзүлджәнә. Тавн зун
арслнъд зөвән өгчәнә.

— Зогсджа, чи өөркдән, манд сән хот өгчәтхә, кәлдән, бийдән өмсх бүтн хувц өгтхә, ман хойраг уйдулго хамдмдн бәәлгътхә, кевимдн автха — ги гидж, Жилин орчулачд келв. Бийнь эзн талан хәлән бәәдж инәгъяд бәәнә. Эзн чигн инәгъяд бәәнә.

Түнгинь сонъсчкад:

— Нам гер авч болмар хамгин сән хувц: серкш хувц болн гос өгнәв. Зәәснъгүдин зооглдг хотар бәәлгәнәв. Кемрджән хамдан бәәх саната болхла, сарад бәәцхәг. Кевинь авч болшго—оргъдж одцхах. Кевинь зугхонгтнь авад бәәнәв гидж келчкәд, өөрддж ирәд, ээминь сегсрн бәәдж: „Твоя хорош, моя хорош!“ гигъяд бәәнә.

Жилин бичгән биччкәд, газань гертнь күрш угагъар бичв. Бийнь: „Би оргъдж одхв“ гигъяд, ухалад бәәнә.

Жилиниг Костылинтагъинь сарад авч ирәд орулчкад, эрднь-шишән солом, домбта ус, өдмг, хуучрад бәәсн серкш хувц болн өмсгдәд дже болад бәәсн салдс гос авч ирв. Хәләхд — алгдсн салдсмудас тәәлдж авсн бәәдлтә.

Хонгтнь кевинь авад, сарад оньслчкв.

III

Жилин үүртәгъән хамдан тер кевтән бүкл сардан бәәв. „Твоя Иван хорош, моя Абдул хорош“ гигъяд, эзн мел инәгъяд гардмн. Хотнь йир му болдмн, өгхәс сөгин гуйрар хавтхалдж болгъсн давсн уга гуйр, нам эс гидж элдчксн түүкә гуйр өгдг билә.

Костылин гер талан бас нег бичг бичәд оркв, мел мөнъг илгәхиг күләгъяд, саначрхад гардмн. Одрин дуусн сара дотран кезә бичг ирхин тускар өдрмүд тоолад, эс гихлә унтад кевтдмн.

Жилин эврәннь бичсн бичгән күрш угагъинь медәд, дакдж бичг бичсн уга.

„Мини төлә өгх тиим дала мөнъг экм әлдәс авхв? Хәрнь нам би эврән илгәдг билүсв. Тавн зун арслнъ цуглулдж авхларн, нам угарад хуурдг бишв тер“—гигъяд, Жилин ухалад бәәнә.

Бийнь зулхар седәд, мел юм хәләгъяд, шинджләд бәәнә. Гермүд загар йовад ишкрх, эс гихлә суугъяд

бичкн-сичкн юм кедмн: мокар наадгъа кех эс гихлэ бурагъар бичкн шитмс гүрдмн.

Жилин гартан олн зүсн эрдмтэ күн.

Нег дакдж хамрта, гарта, көлтэ, манъгъд киилгтэ нег наадгъа кегъад, герин ора деер тэвчкв.

Манъгъд күүкд улс уснд одцхав. Эзнэ күүкн Дина наадгъаг үзчкэд, тедниг дуудв. Домбан тэвчкэд, хэлэлдэд инэлдэд бääцхәнэ. Жилин наадгъаг авад, теднд өгчәнэ. Теднь инэлдэд бääцхәнэ болв авчацхахш. Наадгъагъан үлдäчкэд, сара дотр орчкад, ягъдг чигн гигъад хэлэгъад бääнэ.

Дина гүүдж ирэд, энд-тендэн хэлäчкэд, наадгъаг шүүрч авад, гүүгъад йовдж одв...

Манъгъдур өрүнднь—Дина үүдн хоорнд наадгъа-тагъан гарч ирв. Наадгъагъан улан кенчрär орачкдж, бичкн күүкд кевтägъär наадгъадан үг келэд, саатулад бääнэ. Нег эмгн гарч ирэд керлдэд, наадгъагъинь буладж авад хамхлчкад, Динаг көдлмшт зарад оркв.

Жилин урдкасн сән наадгъа кегъад, Динад өгэд оркв. Нег дакдж Дина домб авч ирэд тэвчкэд, сун-суудж түүнүр хэлэгъад инән бääдж, домбур заагъад бääнэ.

„Ода юондан байрлад бääдг болхв эн?“ гигъад, Жилин ухалад бääнэ. Тиигджägъад домбинь авад, дотркинь уув. Усн гидж санджасн түүнднь үсн бääдж. Усинь уучкад „сән“ гидж келнэ. Дина ягъдж байрлв гинät!

—Сән, Иван сән!—гигъад өсрдж босад, альхан ташад, домбан татдж авад, гүүгъад йовдж одв.

Түүнäs авн Дина бултнъгъугъар өдр болгън Жилинд үс авч ирэд бääдг болв. Манъгъдуд ямана үсär эээгä кецхәнэ, түнгән гер деер хагсацхана, тегэд Дина бултнъгъугъар Жилинд тер эээгägъäs авч ирдг билä. Нег дакдж эзн хö гаргъдж. Дина Жилинд ханцлад хöөнä нег могълцг мах авч ирв. Хаяд өгчкэд, гүүгъад йовдж оддмн.

Абдулд хамхрха орс час билä. Жилиниг дуудж авад, зан бääдж, келән шалджнънулад бääнэ.

—Ас! ясдж өгнäv—гидж Жилин келв.

Авад, тонъгъргар салгъад, салу-салу тэвчкэд, хärү орм-ормднь суулгъад өгчкв. Час йовад бääв.

Эзн байрлад, бийиннь хуучн шуурха-буурха бишмү-

дән авч ирәд, белг өгв. Аргъ уга—сөөд бийән хучджахд кергтә болх гигъад авв.

Түүнәс авн Жилиниг эрдмч кун гигъад зәнъг тардж оч. Хол бәәх деревнәсәс зәрмснь ясх буугъин оньс эс гихлә пистул, зәрмснь часмуд авч ирдг болв. Түүнд эзн кесг зер-зевс: атхмс, бургъус болн бичкн корәс авч ирв.

Жилин баахн—саахнар теднәгъяр медг болад бәәв. Зәрмснь түүнлә идждчксндән, кергтә цагтан: Иван, Иван!—гигъад дуудцахдмн.

Зәрмснь анъ тал хәләджәхшнъгяр му нүдәр хәләцхәдмн.

Шар манъгъд Жилинд йир дурго болдмн. Үзсн цагтан мунъсигъад буру хандад оддмн, эс гихлә му келәд уурлад оддмн. Дакад теднд нег өвгн билә. Өвгн аулд бәәдго билә, уулин көвәгъәс ирдмн. Жилин тунгиг мечетъд (хурлд) бурхнд мөргхәр ирхләнь үздг билә. Толгъадан чалма¹⁾ боогъад, мод түшәд йовсн цагтан, чон мет энд-тендән ормагъад йовдмн. Жилиниг үзхләрн хорджнәнад буру хандад оддмн.

—Эн юн өвгмб?—гигъад Жилин эзнәсн сурв.

Эзнь түүнд:

—Энчнь негдгч джигит бәәсмн, эн кесг орсмудиг диилв, байн билә—гидж келв. Энчнь гурвн гертә, нәәмн көвүтә бәәсмн. Цугъар нег деревнәд бәәцхәлә. Орсмуд ирәд деревнинь дәәләд, долан көвүгъинь алчкв. Нег көвүнь әмд үлдәд, орсмудт ордж өгсмн. Өвгн ардаснь одад, эврән орсмудт ордж өглә. Орсмудт гурвн сар бәәчкәд, көвүгъән олдж авад, тунгән эврән алчкад, зулдж одсмн. Түүнәс авн дәәллддгән уурад, бурхнд мөргхәр Мекка²⁾ орсмн. Меккад одсн кун хаджи гидж нерәдгддмн, тегәд чалма өмсдг болсмн. Тана улст эн йир дурга. Эн чамаг алтха гинә; нанд алдг аргъ уга, би чини төлә мөнъг өгләв, нам би, Иван, чамд дурлчквв, би чамаг алх биш. Үгән эс өгсн болхинь, чамаг тәвш уга биләв. Бийнь инән бәәдж: „Твоя Иван хорош, моя Абдул хорош“ гигъад, келәд бәәнә.

1. Чалма—толгъан кундтә боодгъа.

2. Мекка—Аравийд бәәх балгъсн.

IV

Жилин тер кевтән бас нег сар болад оркв. Өдртнъ аул заагар йовх эс гихлә гарин эрдмәр юм-күм кенә; сө болад, аул тагчг болдж одхла, сара дотркан малтна. Чолута болад малтхд йир түрү, болв селгәдәр чолу зүлгә бәәдж, иргәрнъ (эрсин дорагъар) мөлкәд гарч болх нүк гаргъчкв.

„Зуг ода әл үзг бәрдж йовхнъ сәәнәр газр медхлә нанд болх билә“—гидж ухалад бәәнә. Мангъдудас нег чигн күн келдж өгхш.

Нег дакдж эзиг йовдж одсна хөөн, эвтә цаг олад авв; үдән хөөн аулин ца уул деер гарад, түүнәс газр хәләхәр седлә. Эзи йовджахдан, Жилиниг одси газртнъ одад, түүнәс нүдән бичә ав гидж бичкн көвүндән закси бәәдж. Бичкн көвүн Жилиниг дахад гүн йовдж:

—Бичә йов! Эцкм йовтха гиси уга билә. Эс гихләч әмт дууднав—гигъәд, хәәкрәд йовна.

Жилин тунгиг эвлв.

—Би холд одшгов, зуг тер уул деер гарнав: тана әмт эмнх ногъа олдж авх кергтә. Хамдан йовий; би кевтәгъән зулдж чадш угалм. Би чамд мангъгьдр саадгиг сумтагъинь келж өгнәв - гидж келджәнә.

Бичкн көвүг үгдән орулчкад, хоюрн гарад йовцхав. Хәләхд уул хол биш болдж медгднә, болв кевтәгъән йовхд түрү юмн. Йова, йова йовдж ора деернъ әрән гидж күрв. Гертән, Шивәд, бәәхднъ нарн әлдәс гарад, әлд суудгинь Жилин ухалв. Хәләхинь: тунъ тер келәд мана шивә бәәх болси болдж медгднә. Тиигәлән, эн хойр уулин хоорндагъар зулх кергтә.

Нарн суудж йовна. Цаста уулмуд улавтрад бәәв; уулин белмүд харнъгъутрв, хотхр газрмудас ур гарад бәәв, мана шивә бәәхм гидж дүнънджәси кецә¹⁾ газр бийнъ нарна сүүрт улагъад гал гарад бәәв. Жилиниг ширтәд хәләхләнъ: турвагъас гарчах утан метәр кецәд нег юмн өөдән төөнрәд бәәнә. Орс шивә мен гиси уха эн санад бәәнә. Зөвәр ора болдж одв. Мулла)²⁾ хәә-

¹⁾Кецә—дор газр, хойр уулин хоорндк газр.

²⁾Мулла—мангъгьд гелнъ. Мулла хәәкрв гиси—мулла өдр болгън нег цагла әмтиг мөргүлд иртхә гидж дуудмн.

крснь сонъсгдв. Малмуд өкәлдәд, үкрмүд мөөрлдәд йовв. Бичкн көвүн „йовий“ гигъад дуудад бәәнә, Жилинә йовх дурнь күрхш.

Тедн гертән хәрдж ирцхäv. „Нә ода газр меднäv, зулх кергтә“—гидж Жилин ухалджана. Мин тер сө эн зулхар седлә. Тиикд сө харнъгъу болдг билә. Тату хүвәр асхлад манъгъдуд хәрү күрч ирцхäv. Урднь болхла, ардасн мал туулгъад байрта ирцхәдг билә. Эн саамдан мал көөдж авч ирсн уга, зуг алдгдсн эврәннь манъгъд, шар манъгъдин ахиг эмәл деер дүүрсн авч ирцхäv.

Цугтан уурта ирәд, алулсн күүгъән оршахар белдцхäv. Алдсн күүнәннь тускар күр-күүндә кегъад, гурвн хонгт гүүнә мах идәд, буза ууцхав. Эн өдрмүдт манъгъдуд цугтан гертән бәәцхäv.

Дөрвдгч хонгтан, үдән алднд әмтн нег тал мордджахинь Жилин үзв. Мөрд авч ирв, бедрлдәд, арвад шаху күн мордцхав, шар манъгъд бас мордв, зуг ганцхн Абдул гертән үлдв. Сө ода чигн харнъгъу —сарин шин билә.

„Нә эндр зулх кергтә“ гидж Жилин ухалад, Костылиндән келджәнә. Костылин әәджәнә.

—Ягъдж зулхв? Бидн хаалгъ медхшлмдн.

—Би хаалгъ меднäv.

—Сө нам күрч чадшговдн.

—Эс күрсн цагтан зууран ө-шугъу модн дотр хонгов. Хәләлч, би гуыр цуглулдж авв. Ода ю кедж суух күмбч? Мөнъг илгәгъад оркхла сән, тиигджәгъад чадл уга чигн бәәх. Теднә күүгъинь орсмуд алснд, манъгъдуд ик уурта бәәнә. Маниг алхар седлжәнә гигъад, келәд бәәцхәнә.

Костылин ухалдж-ухалчкад:

—Нә, йовий,—гив.

Малтсн онъгърха нүкндән Костылиниг багттха гигъад, Жилин бас чигн икдүлв, тегәд аулд тагчг болхиг күләгъад сууцхана.

Аулд тагчг боллгънла, Жилин нүкарн мөлкәд газань гарчкад, „Мөлк“ гигъад Костылинд шимнджәнә. Костылин мөлкәд гарч йовад, көләрн чолу торгъад, ә гаргъад авв. Эзнд Уляшин гидг нертә, цоохр йир әвртә зуугъач барг ноха билә. Жилин түүнд хот өгәд, урдаснә

бийләгъән идждәгъәд авчка. Унсн чолуна ә сонъсгдад, Уляшин хуцад гүүв, түүнә ардас наадк нохань хуцад гүүлдцхәв. Жилин аргъул ишкрчкәд, гуйрин тасрха хайдж өгв. Уляшин тәнчкәд, сүүлән шарвадулад, хуцдган уурв.

Эзн сонъсчкад „Гайт, гайт, Уляшин!“ гидж гертәсн хәәкрв.

Жилии Уляшинә чикнәннь ардагъар иләд бәәнә. Ноха тагчг, Жилинә көллән бийән шөргәгъәд, сүүлән шарвадулад бәәнә.

Хоюрн герин өнцгт зөвәр сууцхав. Цуг тагчг болцхав; зуг хаша дотр хөд бийән мааджад, дор чолун заагар усн шорджнънад бәәнә; шин сар улагъад, уул деер гарч йовна. Кецад будн үсн метәр цагъагъад бәәнә.

Жилин босчкад, үүртән:

— Нә, айда!— гидж келв.

Тунь көндрәд гарн, герин ора деер: „Алла! бесмилля! ильрахман!“ гигъәд хәәкрсн муллан ду сонъсцхав. Нә иигсн хөөн әмтн мечеть¹⁾ одцхах. Саран иргд бултлад, дакад сууцхав. Әмтн давдж гархиг күләгъәд зөвәр сууцхав. Дакад тагчг болдж одв.

— Нә, тенъгр өгтхә! гидж келәд зальврчкад, гарад йовцхав. Хашагъар дамждад дорагшан голур орад, гол гатлад, цекәгъәр йовцхав.

Будн йир нигт болчкад, дор бәәнә, толгъа деер оддуд әрә-әрә чирмлднә. Ал үзг бәрдж йовхинь Жилин оддудар темдгләд йовна. Буднд йовхд сергленъ амр юмн, зуг далджидж одсн госта йовхд эвго. Жилин эврәннь госан тәәләд хайчкад, көл нүцкәр йовв. Нег чолунас бас нег чолунур гәрәдн йовдж, оддуд хәләгъәд йовна. Костылин хоцрад ирв.

— Аргъул йов, гә болсн госн көлим зүлгчкв— гидж келджәнә.

— Тәәлчк, гиигн болх.

Костылин көл нүцкәр йовв; тернь урдкасн дор болдж одв, чолунд көлән керчдж-керчдж орксн мел хоцрад йовна.

— Көлән джулгълчксн болхла, тертн эдгх, көөгъәд

1. Мечеть—манъгъд хурл (чондж).

күцхлә түүндтн орхнь дор болх—алчкх—гидж Жилин түүнд келджәнә.

Костылин юм келдж бәәхмн уга, зуг йовн йовдж инцкляд йовна. Тедн цекәгъяр зөвәр удан йовцхав. Чинънхинь—барун бийд нохас хуцад бәәв. Жилин зогсад, энд-тендән хәләчкәд, уул деер гарад, гарарн иләд хәләв.

— Йир энчнь эндүрәд оркджвдн—барун талан икәр авчкджвдн. Энднь күүнә аул бәәнә, уул деер гархдан үзләвдн: хәрү эргәд зүн талан авад, уулур орх кергтә. Эн алднд ө—шугъу модн бәәх зөвтә.

— Нег баахн зуур болв чигн күләгъяд әмсхүл авхулхчнь, көлм мел цусн болдж одв.

— Юмн болхго, эдгдж одх, чи невч аргъул гәрәд, нигәд гәрәд!—гидж үзүлв.

Жилин хәрү зүн талагшан гүүгъяд, уулур ө-шугъу моднур йовв. Костылин улм-улм хоцрад, инцкляд йовна. Жилин түүнүр шш-шш гичкәд, бийнь мел йовад йовна.

Уул деер гарцхав. Тер бишв—ө—шугъу модн. Ө—шугъу модн дотр орад, хатханчгт сүл хувцан шуулад хайчкцхав. Ө-шугъу модн дотр хаалгъ харгъяд бәәв. Түүнд ордж авад, йовад йовцхана.

Дөрвн дунад йовад оркцхав. Ө-шугъу модн дотр будн улм дорагшан орад нигтрдж одв, өмн цур юмн үзгдхш, оддуд әрә-әрә үзгднә.

Чинънхинь—генткн өмн мөрнә көлин ә гарад одв. Мөрнә көлин тах чолунла харгъяд йовна. Жилин элк түргүр кевтчкәд, газр чинънв.

— Тер бишв, нааран манур мөртә күн аашна.

Тедн хаалгъас гүүдж гарад, баг модн дотр суучкад, күләгъяд бәәцхәнә. Жилин хаалгъар мөлкдж одад хәләхлә, —мөртә нег манъгъд үкр туудж йовна, бийнь хамр доран гүнъгр-гүнъгр гигъяд йовна. Манъгъд давад гарч одв. Жилин Костылинүрн хәрү ирв.

— Нә тенъгр өгв... Бос, йовий.

Костылин босхар седджәгъяд, ундж одв.

— Чадшгов, тенъгр эн, чадшгов, күчм тасрдж одв.

Костылин икя күнд күн, көлрчкснднь ө-шугъу модн дотр бәәх киитн будн таг-яг кегъяд атхчкидж, дакад деернь көлнь илджрдж-илджрдж одсндан бийнь икәр

муурч оч. Жилин тунгиг күчәр өргв. Гентки Костылин:

— Я, ях-ях, өвчәнә!—гигъад хәәкрәд оркв.

Жилин ухагъан алдчкв.

— Юнъгад хәәкрәд бәәнәч? Манъгъд өөрхн бәәгъә бәәнәлм, сонъсчкхгов—гичкәд, бийнь дотран: „Нам үнн-дән аргънь тасрдж оч. Ода ягъдм энүг? Уўрән хайдж болшго“—гидж ухалв.

— Нә бос, йовдж чадшго болхлачнь уўрнәв, морддж ав—гидж келв. Костылиниг уўрч авад, гуяснь гарарн атх-чкад, хаалгъар гарад йовв.

—Зуг гарарн бахлурум бичә бәрәд йов. Эәмәс бәр—гидж келв.

Жилин чигн күндрәд бәәв: көлнь бас улан цусн, муурад бәәдж. Костылиниг невчк өдән суутха гигъад, өкәчкәд чикләд, деегшән өргдж авад, уўрәд хаалгъар йовадл йовна.

Костылиниг хәәкрсинь манъгъд сонъсчкскн бәәдлтә. Нег мөртә күн ард йовн йовдж эврәгъәрн дуудад йовсинь Жилин сонъсджана. Жилин гүүгъад баг модн заагур орв. Манъгъд буугъан татдж авад, хагъад оркв,—туссн уга.

— Нә, хуурвдн—гидж, Жилин келджәнә. Эн кишго нохачн ода манъгъдудан цуглулдж авчкад, маниг көөхм болджана. Нег гурвн дуунад заагрдж эс гархла,—хуурад бәәсмдн тер. „Гә болсн эн аца бийләгъән абув, ганцарн болсн болхинь кезәнә йовдж одх биләв“—гидж, бийнь Костылинә тускар санджана.

— Эврән ганцарн йов, мини төлә юундан үкх биләч—гидж Костылин келджәнә.

— Уга, йовхшв, уўрән хайдж болшго.

Эм деерән уўрч авад, дакад йовв. Тиигәд нег дууна шахуд йовв. Мел ө-шугъу модн, гарх газр үзгдхш. Будн тольрад бәәв, уўлн нүүджәх бәәдлтә — оддуд үзгдхш. Жилин муурад бәәв.

Невчк йовхлань, хаалгъин хаджуд эргүләд чолугъар амлчксн булг үзгдв. Зогсад Костылиниг буулгъв.

— Амрлгъ өглч, ус уудж авсв—гидж келджәнә. Гуйр иддж авхмн, хол биш болх зөвтә. Ус уухар өкәгъад кевтн, ард ә гарсинь сонъсв. Дакад барун бийгшән гүүгъад, бүтү моднур орад, энъ дор олад кевтцхәв.

Чинънхинь—манъгъдудин дун гарна; манъгъдуд эднә хаалгъасн хаджисн газрт зогсджацхана. Ду гарчагъад ноха тукрцхав. Чинънхинь—бүтү модна бүчр заагт нег юмн кондрәд йовна, кенән чигн медгдхш, күүнә ноха тедн тал аашна.

Тиигджәгъәд зогсад хуцад бәәв.

Ардаснь манъгъдуд аашна, бас күүнә улс. Тедниг бәрдж авад күләд, мөрн деер мордулад авад гарцхав.

Гурви дууна дүнъгә газр йовсна хбон, хаджудан хойр манъгъдта теднә эзн Абдул харгъв. Манъгъдудла нег юм күүндчкәд, эврәннь мөрд деер мордулдж авад, хәрү аулур авч одв.

Ода Абдул инәджәхмн уга, теднлә нег чигн үг күүнд-джәхш. Ор цәәдж бәәтл аулд авч ирәд, газа суулгъчкв.

Манъгъдуд эргәд цуглрчкцхав, уулин беләс овгн чигн ирв.

Күр кецхәв. Эдниг яяхин туускар күүндджәхинь Жилин сонъсджана. Улм цааран уулмудур йовулх кергтә —гидж зәрмснь келхлә, овгн: „Алчкх кергтә“ гидж кел-джәнә. „Би теднәнти төлә мөнъг өгләв, би теднәстн өгглъ мөнъг авнав“ гидж Абдул теднлә зүткджәнә. „Теднч юм өгшго, зуг джанъгъран хальдацхав. Орсмудиг асрсн килнц. Алчкхмн — болад бәәснь тер“—гидж овгн кел-джәнә.

Тиигджәгъәд тардж одцхав. Эзн Жилинд өөрддж ирәд: „Кемрджән нанд өгглъ мөнъг эс илгәгъәд бәәснәс цааран, хойр долан хонгас би таниг бу цокнав. Оргъхар седхләч би чамаг ноха метәр алчкхв. Бич, сәәнәр бич!—гидж келв.

Цаас авч ирв, теднь бичг бичцхәв. Теднд кев зүү-гъәд, мечетинца авч одв. Түүнднь тавн арчм дүнъгә нүкн билә, тедниг түн дотр орулчкцхав.

VI

Бәәлгън цур муурч одв. Кевинь авдго, газаран сул тәвдго билә. Костылин гемтәд, хавдрлдж одв; мел инцк-ләд гарна эс гихлә унтна. Жилин чигн ношурад уйрад ирв, керг му болад бәәв. Нам ягъдж гархан чигн медхш.

Негт гархар дотрагъарнь экләд нүк малтла, болв элсинь хайдг газр уга; нег дакдж эзн үзәд алхарн әәлгъв.

Нег дакдж нүкн дотран йовгън суучкад, сул бәәлгънә тускар ухалджала, нам уудьврта чигн юмн. Генткн өвдг деернь нег хавтха гуйр, дакад дарунь бас нег хавтха гуйр унад ирв; түүнә дарунь черешньс цүврәд асхрад бәәв. Оөдән хәләхинь—Дина бәәдж. Жилин тал хәләгъәд инәджәгъәд, гүүгъәд йовдж одв. „Нам Дина нөкд болхм болчв“—гидж Жилин ухалв.

Нүкндән баахн газр цеврлчкәд, мок малтдж авад, наадгъас кез. Дала болсн кӯ, мөрд, нохас кечкәд, „Динаг ирхләнь хайдж өгнәв“ гидж ухалджана.

Зуг мангъдуртнь Дина ирдж бәәхмн уга. Мөрнә көлин ә гарад кесг улс йовлдад одсиг, мангъдуд мечетин өөр цуглрллад зүткәдәд, орсмудин тускар келәд хәәкрлддж бәәхинь Жилин сонгсджана. Öвгнә ду чигн сонгсджана. Тедниг ю келджәхинь Жилин сәәнәр медсн уга, болв орсмуд өөрдәд кӯрч ирсинь, аулур кӯрч ирчв тигъәд, теднәс мангъдуд әәгъәд, кел бәрдж авсн улсан яяхан меддж ядджахинь бодад медв.

Күүндджәгъәд йовдж одцхав. Генткн деер нег юмн шарджнәнад одв. Хәләхинь Дина, йовгън суучкдж, көлиннь өвдгнь толгъагъаснь үлү гарад бәәнә, өкәдж оч, кӯзүндк мөнъглнь дүүджлгдәд, нүкн деер унджад бәәнә. Нүднь бичкн оддуд мет гилвкәд бәәнә. Ханцнасн хойр хурс гаргъдж авад, Жилинд хаяд өгәд оркв.

Жилин авчкад:

—Мууха удан болад бәәвч? Би чамд дала наадгъа кегъәд тәвчкләв—гидж келв. Мә!—гигъәд цүврүләд, неджәдәр хайдж өгв.

Дина толгъагъан нәәхләл бәәнә, цур хәләхш.

— Керго—гидж келджәнә. Зөвәр тагчг сууджагъад, „Иван, чамаг алхар седджәцхәнә“—гигъәд, бийнь гарарн кӯзүгъән заагъад бәәнә.

— Кен алхар седджәнә?

— Эцкм, өвгд алтха гигъәд бәәцхәнә. Чи нанд харм болджанач.

— Чи намаг хармнджахла, нанд нег ут мод авад ир—гидж Жилин келджәнә.

— „Болшго“—гигъад, Дина толгъагъан зäädжәнä.
— Дина, буйн болтха! Динк, авад ирхнч!—гигъад,
Жилин гаран намчлад, Динад мörгäд бäәнä.
— Болшго, үзчкцхäh, цугъар гертән бääцхәнä—гичкäд
йовдж одв.

Нег асхн Жилин суучкад „юн болхм болхв?“—ги-
гъад ухалад бäәнä. Мел деешән хäläгъад бäәнä. Оддуд
үзгäд бäәнä, сар ода чигн гарад уга. Мулла хääкрчкв,
цуг тагчк болдж одв. Жилин үрглäd ирв, тер бийнь,
„күүкн ääгъад нөкд болхго“—гигъад ухалад бäәнä.

Генткн толгъа деернь хагсумокн бальчг асхрад одв;
деешән хäläхлä, нүкнä нег амнднь ут шуург хатхгдад
одв; хатхгдчкад доргшан нүкнүр орад аашна. Жилин
байрлчкад, ик чигн шуург шүүрäd бәрäd оркв. Жилин
урднь эн шуургиг эзнä öрк деер үзлä.

278692
Деешән хäläхлä, ики деер тенъгрт оддуд гилвклäд
бäәнä, тунъ нүкн деер харнъгуд миисин нүдншнъгär
Динан нүднäs гал асад бäәнä. Дина нүкнä амн деер
ökäчкäд, Иван, Иван — гигъад шимндн бäädж, бийнь
аргбул — гиджäh докъя öгäд, гарарн чирäгъән савад
бäәнä.

— Юмб?—гидж Жилин сурджана.

—Цугъар йовдж одцхав, гертән зуг хойрхн күн
үлдв.

—Нä, Костылин, йовий, сүл нег сөрäd хäläй; би ча-
маг öргäd гаргъчкхв—гидж Жилин келджәнä.

Костылин нам сонъсх дурн уга.

— Уга, би энүнäсн гарч чадш уга кевтäv. Көндрдж
эргх күчн уга күн äлдәрән одх билäv?

— Нä тиигхлä менд бä, му бичä сан гичкäд, Косты-
нинлä öмслдв.

Уньнас атхчкад, Динаг бәрджä гичкäд, бийнь деешән
давшв. Хойр нег дакдж гаран алдв—кевнь дән болад бääv.
Жилинд Костылин дөнъ болв, тегäd арән гидж деешән
гарв. Дина бичкн гарарн Жилинä киилгäs бääсн чидләрн
татн бäädж, бийнь хагъ тусад инäгъад бäәнä.

Жилин шуургиг авчкад:

— Дина, ормднь авч одад тävчк, эс гихлä үзхләрн
чамаг цокдж алх,—гив.

Дина шуурган авад герүрн гарв, Жилин уулин бел бәрәд йовв. Нег хотхр дотр орад, хурц чолу олдж авад, кевиннь оньс мошкв. Оньсн йир бат, цокдж гаргьдж болхш, дакад деернь йир эвго. Чинънәд бәәхнь — гииглг кевәр гәрәдәд. уул деерәс нег юмн гүүггәд аашна. „Дакад Дина гүүдж аашх кевтә“ — гидж ухалджана. Дина гүүдж ирәд, чолу авчкад:

— Ас, би цоксв — гиджәнә.

Өвдгләд суучкад, оньсиг мошкв. Гарнь бура мет нәрхн — күч уга. Чолугъан хайчкад уульв. Жилин дакад оньсан цокв, Дина түүнә өөр йовгън суучкад, ээмәснь бәрәд бәәнә. Жилиниг генткн эргәд хәләхләнь — зүн таласнь уулин цаад бийд сарин сүүр улагъад, сар гарч йовна.

„Нә, сар гартл кецә давад, ө-шугъу моднур орх кергтә — гидж ухалджана. Босад чолугъан хайчкв. Кевтә болв чигн йовх кергтә“.

— Динка, мөнд бә. Зун джилдән чамаг мартш угав. Дина Жилиниг бәрчкәд гуйр әлднь дүрдж өгхән гарарн иләд хәәггәд бәәнә. Жилин гуйринь авв.

— Ханджанав, ухата күүкн — гидж келв. Намаг уга болхла, чамд кен наадгъа кедж өгхмб? — гиггәд толгъагъинь илв.

Дина ууләд, гарарн чирәггән халхлад, ямана ишкншнъ уулас дорагшан гәрәдәд йовад одв; зуг үсндән уйсн цагъан мөнъгнь нургъинь цокад шарджнәд йовснь харнъгуд сонъсгдна.

Жилин кирсләд зальврдж авад, ә бичә гарад йовтха гиггәд, көлдән бәәсн оньсиг гарарн атхад, сар гарчах үзг тал тасрлт угагъар хәлән, бийнь хаалгъар йовад йовна. Хаалгъиг таньв. Шудтан йовхла нәәмн дууна. Сар күцсдән гартл ө-шугъу моднд күрхинь болх билә. Жилин нег гол гатлв; уулин ца герл гарад цәәггәд бәәв.

Кецәггәр йовн йовдж бийнь мел хәләггәд йовна, болв сар ода чигн үзгдхш. Цәәггәд, кецән нег бийнь улм-улм гегәтрәд йовна. Уулин беләр сүүдр, утдад, би йүрнь улм-улм өөрдәд йовна.

Жилин мел сүүдр бәрәд йовна. Жилин адгъад йовна, сар түүнд орхнь шулугъар гарад йовна; нам барун бийд өндр газрмудин орас гегәрдж

одцхав. Ө-шугъу моднд өөрдэд ирв, сар бүклдэн уулин цаагъас гарад, өдр мет цагъан, гегата болдж одв. Нам моддудин хамтхасд үзгдэд баяв. Уулмуд дотр саран сарул, цуг үкдж одсн юмн мет ачиман уга, тагчг. Зуг дор гол сарджнъджахнь сонъсгдна.

Ө-шугъу моднд күрв, күн харгъсн уга. Ө-шугъу модн дотр харнъгъу, бүтү газр олдж авчкад, Жилин амрагъан авв.

Амрч авад, гуйран иддж авв. Нег чолу олдж авад, дакад кеван цокв. Кеван хамхлдж чадсн уга, зуг гаран илджлдж-илджлдж хайчкв. Түүнэсн босад дакад йовв.

Сарин герл багърад ирв, чиг ундж одсн, өр цаахдэн өөрдэд ирв. Жилин ода чигн ө-шугъу модна захд күрэд уга. „Ня нег гучн ишкмд йовчкад, ө-шугъу моднур эргэд суулхта“—гидж, Жилин ухалджана. Нег гучн ишкмд йовхла, ө-шугъу модн чилэд баяв. Захднь гархла өр цаадж одв; тег шива хойр альхн деер баях мет өмннь үзгдэд баяв, зүн бийд, өөрхнд уул дор, гал нег шатад, нег унтрад бааня, галиг эргэд амтн сууцхана.

Шилтэд халачкэд, гилвкджэх бус, хазгуд, салдсмуд үзв.

Жилин байрлчкад, сүл чидлэн хурагъад, уулас доргшан йовв. „Бурхн өршяг, энүнд ил газрт мортя манъгъд үзхинь, өөрхн болсн бийнь зулдж гарч болшго“—гидж дотран ухалв.

Мин тиигэд санн, халэхлэ—барун бийднь, нег өөдм деер гурвн манъгъд зогсджана.

Тедн Жилиниг үзчкэд, түүнүр довтлцхав. Жилин ухагъан алдчкв. Гаран дайлад, баасн чидлэрн бийсиннь улсан:

— Ахр, харсти! ахр,—гигъад хаякрв.

Хазгуд арвн тавад шаху улс билэ.

Манъгъдуд аачкэд, күрл уга тогтнцхав.

Жилин хазгудур гүүдж ирв.

Хазгуд Жилиниг эргүлэд авчкад, кембч, юн күмбч, алдасвч?—гилдэд сурлдад баацханя. Жилин ю күүгъан медл уга:

— Ахр! Ахр!—гигъад келн баадж, уулэд бааня.

Салдсмуд гүүлддж ирэд, Жилиниг эргүлэд авчкад, зярмснь өдмг, зярмснь хаш, зярмснь арк өглдэд баацхя-

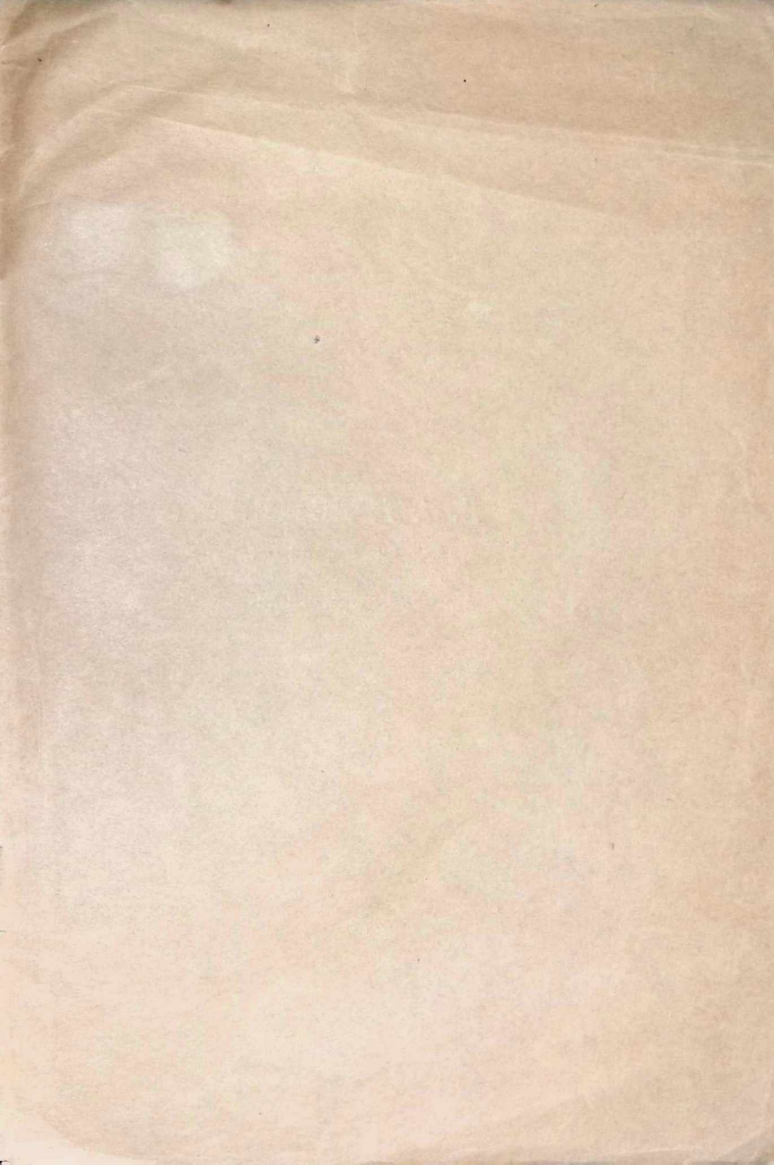
нә; зәрмснъ шинеләрн хучад чигн бәәцхәнә.
Тегәд Жилиниг офицермүд тәнәд, шивәгъур авч ирцхәв.
Салдсмуд йир байрлцхав, үүрмүднъ Жилинүр цуглрцхав.
Ягъсн — кегсән Жилин теднд келчкәд, сүүләрнъ:

— Тиигдж хәрәд, гер авсм тер! Уга, йир хүв уга
сандж кевтәв — гидж келв.

Тегәд Кавказд цергләд үлдв. Нег сар болсна хөөн,
Костылиниг әрә әмтәгъяр, тавн минъгън арслнъгар хулддж
авч ирв.

278692

Цена 50 коп.

30484

Л. Н. ТОЛСТОЙ

Кавказский пленник

На калмыцком языке